

Palacio de Buçaco-Luso (Portugal)

© AMS|JDC

A muralla moderna de Vigo (Pontevedra), do estudio á Interpretación do Patrimonio *The modern wall of Vigo (Pontevedra), from the estudy to the Heritage Interpretation*

Matilde González Méndez. Investigadora e divulgadora (Galicia).

Resumo

Preséntase o traballo de documentación e interpretación do patrimonio realizado en torno a muralla moderna da cidade de Vigo, Pontevedra. Logo dunha curta introdución que describe a súa situación, case totalmente derrubada no século XIX, os seus alicerces estanse atopando grazas as escavacións arqueolóxicas realizadas no contexto das obras urbanas (apdo.1), expónse a metodoloxía empregada para a súa recuperación, primeiro documental e logo patrimonial (apdo. 2 e 3) e os resultados do traballo (apdo.4). Finalmente, preséntase unha avaliación de resultados inspirada na avaliación de tipo naturalista utilizada no campo da educación (apdo. 5).

Astract

We present the work of documentation and heritage interpretation carried out around the modern wall of the city of Vigo, Pontevedra. After a brief introduction describing its situation, almost completely demolished in the 19th century, its foundations are being discovered thanks to archaeological excavations carried out in the context of urban works (section 1), the methodology used for its recovery, first documentary recovery and then heritage recovery (section 2 and 3) and the results of the work (section 4). Finally, an evaluation of results is presented, inspired by the naturalistic evaluation used in the field of education (section 5).

Palabras chave

Patrimonio cultural, Interpretación do Patrimonio, estudos locais, avaliación, Vigo.

Key-words

Cultural heritage, Heritage Interpretation, local studies, evaluation, Vigo.

Precedentes

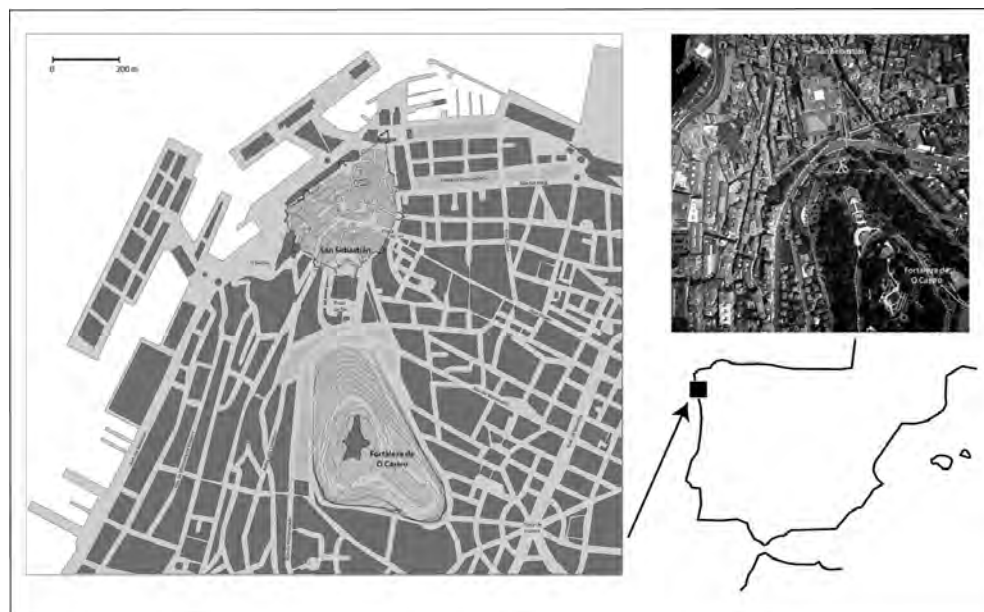
No ano 2016, durante os traballos de control arqueolóxico para a instalación dunhas escaleiras mecánicas, nunha rúa do casco histórico da cidade de Vigo (Pontevedra), localizáronse restos da antiga muralla moderna da cidade. Non foi unha sorpresa. Derrubada case totalmente na segunda metade do século XIX, coñecíase máis ou menos por onde pasaba. Tampouco era unha novidade, pois os seus alicerces tiñan aparecido en distintas obras urbanas da cidade.

Os primeiros restos, atopados nos anos 90 do pasado século, foron musealizados, expostos baixo o nivel do pavimento actu-

al, cubríndose por un cristal. Os seguintes, logo de seren escavados e documentados, foron protexidos e tapados para o pavimentado das rúas e beirarrúas baixo as que se situaban.

Construída en 1656, a muralla arroteaba unha boa parte da costenta cidade de Vigo. Pola parte máis elevada, remataba nunha pequena cidadela, o Castelo de San Sebastián, o lugar onde hoxe se sitúa a casa do concello e onde quedan os poucos muros que se conservan de toda esta obra.

A muralla era parte dun sistema defensivo máis amplo que se compoñía dunha fortaleza emprazada a uns 400 m ao Sur do castelo de S. Sebastián. É a fortaleza do Castro, situada no cumio do outeiro,

Imaxen 1 Plano de situación xeral da muralla, rematada no castelo de San Sebastián, e a fortaleza do Castro na cidade de Vigo, Pontevedra, e no contexto peninsular

Imaxen- 2 Castelo de San Sebastián, interior onde hoxe se atopa a casa do concello, a esquerda.

de 147 m. de altura, en cuxas abas Norte e Leste se desenvolveu a cidade desde época medieval e por onde descorría a muralla. Esta fortaleza, conservada en boa parte, hoxe queda no centro urbano, facendo parte dun parque público, un lugar de paseo para a veciñanza e un punto de visita obrigado para turistas polas súas impresionantes vistas sobre a cidade e sobre a ría de Vigo, tal e como recollen as guías de visita e rutas de paseo pola cidade. No entanto, coa desaparición da muralla esqueceuse a súa memoria e o vencello co castelo do Castro.

Así, aínda que aparece documentada en diversos mapas históricos que nos dan unha idea do seu trazado, hoxe en día non se coñecía exactamente por onde pasaba polo que a localización nas escavacións está permitindo situar o trazado ao detalle.

Entre a veciñanza a muralla é coñecida principalmente pola loita contra a ocupación francesa da cidade en 1809. A manobra

Imaxen 3 Exterior. Semibaluarte onde entronca coa pequena porción de muralla conservada

final de liberación consistiu no seu asalto, feito que levou a Vigo a ser a primeira cidade peninsular conquistada polas tropas de Napoleón que conseguiu liberarse da súa ocupación. Desde hai dúas décadas tal fazaña celébrase cunha festa popular: A Festa da Reconquista. Declarada desde 2019 Festa de Interese Turístico Nacional, o momento máis importante da mesma é a representación que os veciños fan do asalto á porta da Gamboa, unha das portas da muralla desaparecida, que se reconstrúe cada ano na contorna do lugar onde se atopaba.

Pero antes e máis aló da Reconquista, a muralla foi parte do devir da cidade, e estivo relacionada con moitos outros acon-

tecementos que marcaron a historia cotiá e influíron na política e historia estatal e internacional e que resultan tan descoñecidos coma o seu trazado concreto.

A obra: obxectivos e fundamentos

O propósito xeral do proxecto era dar a coñecer a muralla de época moderna da cidade de Vigo cuxo trazado concreto, aínda que consignado en mapas históricos, empézase a coñecer detalladamente agora como resultado das escavacións urbanas nas que se descubren os seus alicerces. Tratábase entón de abordar un proxecto de identificación e divulgación da historia local configurada entorno a un elemento patrimonial hoxe en día practicamente desaparecido.

Para pensar e deseñar a transmisión do sentido e significación dun elemento que

durante tres séculos marcou dalgún xeito a vida cidade, fundamos o seu deseño na arqueoloxía, a nosa disciplina académica de procedencia, e na IP a técnica de comunicación patrimonial coa que traballamos.

A arqueoloxía, trata coas formas e obxectos no espazo, e máis concretamente da Arqueoloxía da Paisaxe que a concibe coma unha construción da sociedade que se conforma a partir de 3 dimensións: unha física, una social e unha simbólica (Felipe CRIADO 1993; Felipe CRIADO e Matilde GONZÁLEZ 1994) e entende que a interpretación histórica de un elemento cultural, neste caso unha muralla moderna, debe trascender o obxecto interpretado para ilustrar o contexto social, cultural ou mental que o fixo posible.

Esta corrente da arqueoloxía enmarcarse no contexto de desenrolo de moitas outras disciplinas e técnicas de tipo territorial que dende hai uns anos incorporan a dimensi-

Imaxen 4. Plano da vila de Vigo datado en 1597, antes da construción da muralla (España, Ministerio de Educación Cultural e Deporte. Arquivo Xeral de Simancas. MPD16,015)

ón social e cultural á comprensión da paisaxe como pode ser a xeografía cultural (David LOWENTHAL 1998; Joan NOGUE ed. 2007) a antropoloxía da paisaxe (Christopher TILLEY e Kate CAMERON-DAUM, 2017) ou a socioloxía da paisaxe (Echevarren 2010). Todas elas distintas aproximacións a idea da paisaxe como construción dunha sociedade.

A interpretación do patrimonio (IP) que comunica o sentido do patrimonio natural e cultural de forma que promova o establecemento de vencellos co elemento interpretado de cara a xerar o seu aprecio e coidado (Freeman TILDEN (2006); David Uzzel, coord. (1994).Jorge MORALES (2001); Sam HAM (2014) Matilde GONZÁLEZ, Elvira LEZCANO e Araceli SERANTES (2014).

Creemos que Arqueoloxía da Paisaxe e IP alíanse moi ben pois os aspectos sociais, culturais e imaxinarios que configuran as paisaxes (máis alá dos elementos materiais que son testemuñas e vencellos coa historia que evocan) son os que proporcionan potencia aos temas porque aportan relevancia ao humano, incorporan conceptos universais e poden ter a capacidade de ilustrar significados tanxibles e intanxibles.

A protagonista da obra

O traballo comprendía un único elemento, a muralla, polo que se obviaba a labor de inventario e selección patrimonial. Sen embargo, as súas características e circunstan-

Imaxen 5: “Plano de la Plaza y villa de Vigo” de 1805 (Instituto de Historia e Cultura Militar Signatura GF-MS-1/2)

cias fixeron preciso outros análises, valoracións e eleccións. Entre eles destacamos:

1. O feito de que o trazado da muralla fose invisible en case todo o seu percorrido. Dos máis de 1500 m lineais de muro que se levantaron solo se conservan uns 150 m no castelo de San Sebastián. Máis alá destes escasos restos, sitios na traseira do solar municipal, non hai ningunha referencia que identifique o seu trazado, ningún elemento que evocase a súa existencia, aínda real nos alicerces agochados baixo o pavimento actual, con excepción dalgunha referencia en nomes do rueiro coma a rúa Baixada ao Forte ou a rúa Baluarte.

Imaxen 6: Trazado da muralla sobre a cidade actual. Proposta feita a partir da análise dos diferentes planos e dos puntos onde as escavacións descubriron alicerces.

2. A circunstancia de que a súa traza, agora invisible, discorrese ou ben por zonas moi urbanizadas, con abundante mobiliario urbano e sinalética, o ben por zonas antigas que conservaban ben o ambiente dunha vila mariñeira tradicional.

Poderíase dicir así que en algúns sentidos este proxecto non se axustaba a un clásico proxecto de IP: Non hai máis que un recurso practicamente invisible facendo difícil unha conexión física ou sensorial con el. Tampouco se trataba tanto de xerar aprecio pola súa conservación (dado que xa queda pouco que conservar) como de provocar o pensamento sobre o seu papel na conformación da cidade, na vida da veciñanza e na estratificación histórica do espazo urbano.

Sen embargo, como técnica de comunicación que trata de xerar aprecio polo patrimonio e os seus valores, a IP resulta útil á comunicación dun elemento de valor histórico practicamente imperceptible na actual paisaxe urbana pero que lle aporta sentido pois a configuración actual da cidade provén en certa medida deste elemento desaparecido. Tamén agocha o valor de complementar, de fornecer contexto ao castelo de Castro, o elemento conservado do conxunto do sistema defensivo, e máis en xeral contribúe a encher de contido un estrato da historia da cidade.

O argumento da obra: construción, forma e medios interpretativos

A obra que tiñamos que abordar ía de coñecer ao protagonista, como era e en que escenas da vida viguesa participou, porque a derrubaron ... e logo entregar este coñecemento ao público, nunha forma interesante e amena.

Para reconstruír a traxectoria histórica vencellada á muralla, fíxose un exhaustivo traballo de revisión de documentos, publicacións, cartografía e informes das escavacións urbanas¹. Finalmente, tamén se pateou moito o seu trazado. Dende un momento inicial dos vagarosos andares tentando seguir o seu percorrido na cidade actual xa vimos que a súa traza, case circular, prefiguraba o desenrolo dunha ruta. Tamén que a inexistencia de restos visibles nos pedía sinalizala e evocala de dalgunha maneira.

Pero, Como entregamos o que sabemos ao público? Cunha Guía? Unha APP? Un documental? Paneis? Á fin e o cabo a situación era esta:

1 O detalle de todas elas sería moi longo pero destacaremos polo seu carácter xeral e/ou por tratar detidamente aspectos vencellados á cerca: Luis de MENEZES (1679); Francisco AVILA Y LA CUEVA (1852); Jose de SANTIAGO (1919); Fermín BOUZA (1945); José de ESPINOSA (1949); Antonio MEIJIDE (1979); Jaime GARRIDO e Xosé R. Iglesias (1998 e 2002); M^a del Carmen GONZÁLEZ (1980); Juan Miguel GONZÁLEZ (1992-3; 1999, 2000, 2007).

- Non tiñamos restos máis que nunha zona concreta
- Non tiñamos fotos ou imaxes máis alá dunha boa colección de planos e un par de debuxos da cidade, pechada pola muralla, dos séculos XVII e XIX, todos eles difíciles de apreciar en dispositivos móbiles.
- Necesitábase sinalar o trazado porque non era de público coñecemento

En función destas circunstancias, optouse por marcar o seu percorrido a través de unha contada cartelería que funcionase como:

1. **Fito** que reivindicase a presenza da muralla
2. **Reflexo** (aínda que fose difuso ou impreciso) das súas calidades e función social
3. **Evocación** do espeso pasado que configura a cidade actual.

Imaxe 7: Debuxo da cidade reproducido en azulexo, dentro desta actuación, e situado no Castelo de San Sebastián. "Vista de la villa de Vigo" de 1667. (España, Ministerio de Educación Cultura e Deporte. Arquivo Xeral de Simancas. MPD08069).

Imaxe 8: Zona Leste do trazado da muralla onde con abundante mobiliario urbano.

Imaxe 9: zona Oeste da traza onde se mantén un ambiente tradicional

Para a súa disposición evitáronse as áreas xa redundantes de sinais e aparellos urbanos e as que mantiñan un ambiente máis tradicional, onde pensábase que os carteis romperían a contorna tradicional que aínda conservaban.

Centramos entón a actuación nos extremos Norte e Sur onde se dispoñía de espazos amplos de paseo para situar o grosos dos elementos de sinalización. Para completar o percorrido, entre ambos extremos, dispuxéronse 4 fitos máis. Marcando o trazado da muralla entre los diferentes paneis uns grafitis no chan que sinalizasen o seu discurso dunha forma sutil, que pasase case desapercibida no medio urbano para quen non a busque, pero que permitisen seguirlas a quen o desexe.

No extremo Sur atópanse os escasos restos visibles da cidadela de San Sebastián, nun entorno axardinado e cunha panorámica cara ao Norte dende a que se pode “evocar” a morfoloxía da cidade amuralla-

da. Aquí dispuxéronse:

- 2 murais en azulexos (un reproducía o debuxo da cidade no século XVII, nun momento inicial da existencia da muralla e outro un mapa do seu momento final

Imaxe 10. Plano guía onde se sitúan os distintos puntos interpretativos. Este plano inclúese en todos os paneis para sinalizar ao paseante en que punto se atopa da ruta e os demais que pode encontrar se a segue.

Imaxe 12. Mural en azulexo que reproduce un plano da cidade, disposto aproveitando un muro xa existente na Praza da Pedra

Imaxe 13. Grafitis que sinalizan o percorrido da muralla e levan ao encontro do seguinte panel.

- 3 paneis que ilustran o solar, o seu papel referencial na topografía e historia da cidade e no conxunto defensivo.

No extremo Norte, aproveitando unha praza, A Pedra, centro da actividade veciñal dende a Idade Media, dispuxéronse 2 paneis e 1 azulexo. Ambos os tres ilustran a muralla nesta zona e evocan a vida cotiá na cidade murada.

Nos catro puntos restantes colocáronse 5 paneis interpretativos de diferentes momentos históricos da construción e uso da muralla.

Imaxe 11. Vista xeral da situación dos murais en azulexo e paneis no Castelo de San Sebastián, e onde se aprecia parte da panorámica sobre a cidade. No fondo a esquerda o edificio municipal

O deseño dos temas

A IP como técnica de comunicación resulta útil á hora de transmitir unha mensaxe, pero logo de obter unha gran cantidade de información sobre algúns ámbitos da cerca cumpría ordenar, extraer unha idea xeral e seleccionar aspectos interesantes², que puideran ser relevantes ao público e, finalmente, reducir a doses mínimas pero esenciais para:

1. entender o seu sentido
2. destacar as súas particularidades
3. pensar o seu papel na vida cotiá da cidade
4. Favorecer o seu aprecio
5. Lembar catro ou cinco ideas sobre ela

Dende o punto de vista da IP a muralla era o recurso. Escollemos como tópicos inter-

² A tarefa de análise e ordenación da información concretouse nun memoria documental, depositada con concello, sobre a muralla que servise de base argumental de onde derivar o guión da actuación tanto como de documentación histórica sobre a muralla para o concello.

pretativo: A cidade de Vigo desenvolveuse en torno a una muralla que non sempre a protexeu. No deseño dos temas tratamos de incluír ámbitos das 3 dimensións da paisaxe que se configura a partir dunha cidade amurallada. A física: a forma e consistencia da muralla. A social : A demanda e construción por parte da veciñanza ou o seu papel na guerra da Independencia . A simbólica: A sensación de protección, a percepción como atranco ao desenvolvemento económico e urbano que favoreceu a súa derruba.

Tentar conxugar estas dimensións da paisaxe histórica configurada na contorna da cidade murada de Vigo permite xerar temas relevantes, que conecten con cuestións significativas para as persoas e inserir conceptos universais importantes para calquera que sexa a audiencia, tal e como se propón dende a IP (Sam HAM 2014: 123 e ss.).

Mesmo que dispostos para seguir a ruta da muralla, cada panel deseñouse para comunicar unha mensaxe completa e particular, independente dos demais. Isto facilitaba iniciar o percorrido en calquera punto da traza e transmitir algo de sentido ao viandante sen facer a ruta completa.

Aínda que non se trata aquí de reproducir cada panel, para que se poda facer unha idea do contido temático, seguidamente, apuntamos os parágrafos introdutorios ou resumen dos paneis.

No século XVI Vigo prosperaba grazas ás bondades do seu porto e ao dinamismo da súa xente. Carecendo de murallas,resultaba accesible aos inimigos que asaltaban as costas. Por iso a veciñanza demanda as murallas que tardarían un século en levantarse.

Cando se levantaron as defensas da cidade, San Sebastián, situado nun extremo da

Imaxe 14: Reprodución dun panel onde se pode ver a estrutura compositiva que se describe no texto.

Imaxe 15. Outro panel colocado. Dado que non contábamos con imaxes o debuxos foron unha parte fundamental do traballo. Para a súa elaboración abordouse unha tarefa de documentación específica.

muralla e preto do castelo do Castro, era un lugar fundamental para a defensa viguesa.

San Sebastián foi máis que unha cidadela, antes da muralla era o punto máis alto da vila e o lugar onde se asentaba o castelo do señor da vila: O arcebispo de Santiago. A muralla deseñada polo capitán Andrés de Arce e Castro, veciño de Vigo, responde ao tipo de muralla abaluartada da súa época. Con todo, non se axusta aos principios da fortificación moderna. Desnivel do terreo, urxencia construtiva, moitas casas na vila e escasos medios condicionaron o seu resultado final.

Antes das murallas, a vila xa se defendía dende o Cabo da Laxe. Aínda que sexa difícil imaxinalo polo recheo actual, aquí había unha punta costeira na que, dende antigo, os vigueses facían fronte aos ataques marítimos. Logo levantárase o meirande baluarte da muralla.

O último suceso histórico de transcendencia no que a muralla xogou o seu papel foi a Reconquista de Vigo (1809), un episodio da guerra da Independencia española contra a invasión napoleónica vitoriosamente resolto. Unha xesta da poboación viguesa e das milicias formadas por opositores á ocupación pola que, un ano despois, a vila de Vigo recibiría o título de “Cidade fiel, leal e valerosa”.

A mediados do século XVI Vigo era punto destacado na ruta comercial entre a Eu-

ropa nórdica e América. Unha vila dinámica cunha poboación crecente que inclúe mercadores estranxeiros. As defensas que solicita levantaránse un século despois, cando está empobrecida e coa súa actividade estancada.

No Vigo medieval a poboación vive dispersa entre o bordo litoral e a Ladeira, a abaxo do monte do Castro. Segundo crece a vila fórmanse os barrios. A Pedra, entre os barrios do Areal e do Berbés, será centro da vida social de Vigo que arrodeará a muralla.

O barrio mariñeiro do Berbés, foi un dos primeiros enclaves do poboamento medieval vigués. Aquí localizábase un porto que os documentos do século XII citan co nome de san Xulián. Situado sobre un areal, cando se fortifica a vila quedará fóra da muralla.

As murallas eran un elemento apreciado da cidade, polo seu carácter protector e por ser símbolo da historia colectiva da veciñanza, das fazañas e transos pasados ao longo da historia. Esta percepción positiva transfórmasse no século XIX e serán moitas as cidades que, como Vigo, derruben as súas murallas. Hoxe a arqueoloxía axúdanos a coñecer os seus vestixios.

Os vestixios da muralla, son cicatrices da historia viguesa no subsolo da cidade.

No seu conxunto tentamos, que a comunicación das mensaxes fose TORA (Temática, Organizada, Relevante e amena)

tal e como Sam Ham (2014:18 e ss) propón, utilizando unha estrutura semellante a descrita en Matilde GONZÁLEZ, Elvira LEZCANO e Araceli SERANTES (2014: 24), aínda que con un nivel menos. Esta sería a estrutura:

Nivel 1 Título: Frase que presenta o tema argumental do panel.

Nivel 2: Parágrafa Introdutorio que resume o argumento xeral.,

Nivel 3: De un a tres parágrafos onde se desenrola algo máis o argumento.

Nivel 4: Parágrafa auxiliar no que se trata en detalle un aspecto relacionado co tema, diferenciado do argumento principal cun fondo de cor crúa.

Nivel 5: Créditos. O nome da ruta, logo e mapa guía que identifica o panel da ruta en que nos atopamos e códigos QR que permiten reproducir o panel no móbil en castelán e en inglés.

Avaliación

O principio da avaliación en interpretación e o mesmo que o da avaliación de calquera proxecto, realízase para obter información que axude a mellorar a súa execución en todas as súas etapas e a perfeccionar outros novos (Matilde GONZÁLEZ: 2018). Tal e como apuntan Sam HAM e Betty WEILER (2006:4-8), pode concernir a múltiples aspectos dun plan de interpretación: a concepción e deseño, o impacto, a eficiencia, a eficacia, etc.

A avaliación, aínda que é parte integrante de un plan interpretativo, é unha tarefa que non sempre se aborda. Cando se trata dunha actuación puntual coma esta, moitas veces, nin se planea. Noutras ocasións faltan medios para realizala. No entanto, pensamos que se poden atopar formas axustadas as posibilidades de calquera proxecto. Por iso instrumentamos unha que, ao tempo que pode adaptarse ben a recursos escasos, ofrece información de retorno sobre o traballo.

Imaxe 16. Panel que mostra outra das estratexias para suplir a falta de imaxes como é a de reconstruír a traza da muralla sobre a foto da cidade actual

No noso caso, polas características deste proxecto, de pequenas dimensións, de recorrido libre sen unha referencia espacial (centro ou museo) o institucional dende a que desenvolver unha avaliación precisa, propuxémonos avaliar como se recibiu a actuación no seu conxunto, e fixemos o que poderíamos denominar unha “avaliación informal de impacto”³, ao estilo das avaliacións de tipo naturalista abordadas en educación (Egon G. GUBA 1983). Para elo acadamos a análise de diversas fontes:

O tratamento na prensa local, que fixo unha avaliación moi positiva, pois nela xa se recollía a necesidade de revalorizar a muralla dende tempo atrás.

A observación do comportamento do público. Dúas sesións nos dous puntos principais do recorrido (unha semana e un mes despois de rematada a execución). No extremo Norte, A Praza da Pedra é un lugar de paso, que une o porto e un centro comercial coa cidade, onde o tráfico de persoas é constante e onde poucas se detiñan a observar os paneis. No extremo Sur, O Castelo de San Sebastián, é un área axardinada de paseo onde os visitantes se detiñan moito máis a observar os paneis, a comentalos con acompañantes, a intentar identificar no territorio o contido dos pa-

Imaxe 17 Observación do comportamento do visitante en San Sebastián

neis e a tentar buscar as vistas que propoñen.

A entrevista informal a un pequeno número de veciños aos que podíamos chegar a través dos nosos contactos persoais 8 meses despois de rematada a execución. Á pregunta de qué opinión lle merecían os paneis que compoñían a ruta, solo 5 das 14 persoas preguntadas tiñan realizado a ruta completa. A valoración maioritaria era que “son bonitos” e que aportan pezas interesantes da historia da cidade, que son interesantes para coñecer a historia local. Un profesor incluso apuntou que a ruta fora utilizada como parte dun traballo de clase, pois era interesante para traer ao concreto o estudio da monarquía moderna española, percibindo como se materializaban na vila decisións tomadas na corte, a centos de quilómetros de distancia. Tamén un comentario sobre o feito de que no tiñan moitas fotos, extremo que non se pode mellorar moito, dado que a muralla desapareceu no século XIX e o acontecido

3 Previamente fixemos unha avaliación formativa, tamén de xeito informal, presentando a crítica versións iniciais dos paneis a algún profesional do ámbito do patrimonio e a outras persoas non vecelladas profesionalmente.

nela non quedou documentado fotograficamente⁴.

O seu *tratamento nas redes*. Atopamos referencias a ela en blogs, facebook, twitter, wikilock (lugar de almacenamento de rutas ao ar libre georeferenciadas)⁵, onde se fixeron eco da actuación como un novo elemento patrimonial de interese para cidade, pero sen aportar unha valoración expresa, positiva ou negativa, da mesma.

Podemos engadir a isto que algún dos paneis foi obxecto de vandalismo con pegatinas e grafitis, aínda que de pequenas dimensións e en partes non sensibles do panel (zonas valeiras, sen cubrir textos ou motivos das ilustracións), o que nos fai pensar que non querían estragalo de todo.

Como valoración xeral de todos estes datos e indicios podemos concluír que o resultado do traballo foi ben recibido no seu conxunto, aínda que sen que supuxese unha actuación especialmente estimable pola cidadanía. Esta avaliación resultounos útil a algunhas aprendizaxes, como é a importancia de escoller un bo lugar para deterse na lectura dos paneis, e puidemos

4 Coñecíamos algunhas fotografías que amosan pequenas partes dela pero que non consideramos ilustrativas ou con calidade suficiente. É posible que abordando un traballo de busca específico en arquivos fotográficos se dispoña dalgunha máis, pero tal labor excedía a nosa capacidade.

5 En Instagram non atopamos ningunha referencia a ela.

atopar algunhas áreas de mellora, como a inclusión de máis gráfica. Mesmo sendo un traballo informal, cunha metodoloxía axustada as posibilidades da infraestrutura máis que as necesidades do traballo, apórtanos información sobre o seu resultado e pautas de mellora para o futuro ao permitir fundamentar unha análise e reflexión fundada en evidencias cualitativas que nos descubren puntos fortes e áreas de mellora.

Ficha técnica do traballo

Entidade Promotora: Concello de Vigo, Pontevedra, España

Coordinación Municipal: Jerónimo Centrón Castañón e Cristina Toscano Novella

Redacción e deseño conceptual: Matilde González Méndez

Deseño gráfico e debuxo: Marta Fontán Cabañas e Pablo Castro Durán

Referencias bibliográficas

- CRIADO BOADO, Felipe (1993) "Límites y posibilidades de la Arqueología del Paisaje". *Spal* 2: 9-55.
- CRIADO BOADO, Felipe e GONZÁLEZ MÉNDEZ Matilde (1994) "La Puesta en valor del patrimonio desde la perspectiva de la Arqueología del Paisaje". Cuadernos de Conservación arqueológica, III. Sevilla: Junta de Andalucía. Pp:58-75.
- ECHEVARREN, José M. (2010) "Conceptos para una sociología del paisaje". *Papers* 95, vol 4: 1107-1128.
- ESPINOSA RODRÍGUEZ, J. (1949:) *Tierra de Frago*. Notas para la historia de Vigo y su comarca. Vigo: Faro de Vigo.
- GARRIDO RODRÍGUEZ, J. e IGLESIAS VEIGA X. R. (1998): "A Praza de Vigo". *Buguina* 2: 28-30.

- GARRIDO RODRÍGUEZ, J. e IGLESIAS VEIGA X. R. (2002): Percorrido pola arquitectura histórica de Vigo. Vigo: Fundación Caixa Galicia.
- GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, Juan Miguel (1992-3): "Miscelánea de documentos vigueses e da bisbarra do fragoso na época moderna (1)". Castrelos, Revista del Museo Municipal Quiñones de León:5-6:167-90.
- GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, Juan Miguel (2000): "Crisis de subsistencia y epidémicas en las villas de Vigo y Bouzas (1680-1890)". *Glaukopis, Boletín del Insitituto de Estudios vigueses*, 6: 87-106.
- GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, Juan Miguel (2007): "La ascendencia de las Casas de Valladares, Meyra, Sajamonde y Troncoso. Genealogía de la Casa de Valladares (hasta el siglo XVII)". *Glaukopis. Boletín de Estudios Vigueses*, Nº 13:37-59.
- GONZÁLEZ MÉNDEZ Matilde (2018): Saber a cuántos estamos de la meta. Evaluación para la calidad. *Boletín de interpretación nº 37: 4-9*. [<https://boletin.interpretaciondel-patrimonio.com/index.php/boletin/article/view/368>]
- GONZÁLEZ MÉNDEZ Matilde, LEZCANO GONZÁLEZ Mª Elvira e SERANTES PAZOS Araceli (2015): Interpretación do Patrimonio cultural. Guía para profesionais do turismo. Coruña: CEIDA. Centro de Extensión Universitaria e Divulgación Ambiental de Galicia. [<http://www.ceida.org/es/publicaciones/interpretacion-do-patrimonio-cultural-guia-para-profesionais-do-turismo>]
- GONZÁLEZ MUÑOZ, M^a del Carmen. 1980: "Vigo en los siglos XVI y XVII". En A. Cunqueiro y J. M. Álvarez Blázquez (coords). Vigo en su historia. Vigo: Caja de Ahorros de Vigo: 151-276.
- GUBA G. Egon (1983): "Criterios de credibilidad en la investigación naturalista". En José Gimeno Sacristan e Ángel I Perez Gómez: La enseñanza, su teoría y su práctica. Madrid Akal 1983
- HAM, Sam (2014) Interpretación, para marcar la diferencia intencionadamente. Edic: Asociación para la Interpretación del Patrimonio.
- HAM Sam.; WEILER, Betty. (2006) Development of a research-based tool for evaluating interpretation. Australia: Cooperative Research Centre for Sustainable Tourism. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.503.217&rep=rep1&type=pdf>
- LOWENTHAL David (1998): El pasado es un país extraño. Madrid: Akal. Ed. Or. The past is a foreign country. Cambridge: Cambridge University Press (1985).
- MARTINEZ DE PISÓN, Eduardo 2012: "Sobre la idea y la Enseñanza del Paisaje". *Nimbus: Revista de climatología, meteorología y paisaje*, 29-30:373-380.
- MENEZES, LUIS DE 1679: Historia de Portugal Restaurado. Tomo 1. Na rede: Biblioteca Nacional de Portugal <http://purl.pt/22311/3/>.
- MEIJIDE PARDO, Antonio. (1979): La invasión inglesa de Galicia en 1719. Cuadernos de estudios gallegos. Anejo XVIII
- NOGUÉ Joan ed.(2007): La construcción social del paisaje. Madrid: Biblioteca Nueva.
- RODRIGUEZ MARTINEZ, Francisco (1979) "En torno al valor actual del paisaje en geografía". Cuadernos geográficos de la Universidad de Granada, ISSN 0210-5462, Nº 9, 1979, págs. 23-42
- SANTIAGO y GÓMEZ, J. 1919: Historia de Vigo y su comarca. Madrid. 2ª ed. (1ª edición de 1896).
- TABOADA y LEAL, Nicolás. (1977): Descripción topográfico-histórica de la ciudad de Vigo, su ría y alrededores. Edición facsímil de la segunda edición de 1898. Vigo: concello de Vigo (Ed. Original 1840).
- TILLEY Christopher e CAMERON-DAUM, Kate (2017) *An Anthropology of Landscape*. Londres: University College London Press.
- TILDEN Freeman (2006) La interpretación de nuestro patrimonio. Sevilla: Asociación para la interpretación del patrimonio. (Traducción da ed. 1977, University of North Carolina Press).
- UZZELL, David (coord) 1994. Interpretation and Presentation. En Richard Harrison (ed.) *Manual of Heritage management*. Pp291-378. Osford: Butterworth-Heinemann.